

LÁBADI ZSOMBOR

Egyéni érvelésmód és kommentár Csáth Géza háborús emlékirataiban

Csáth Géza első világháborús feljegyzéseit a tanulmány abból a szempontból közelíti meg, hogy miképpen érvényesülnek a történetmondásban azok az elbeszélői eljárások, amelyek az érvelés irodalmi eszközeit használják fel. Ennek a kérdéskörnek a tárgyalása során olyan történetekkel találkozunk, amelyek Csáthnál egyszerre hordozzák a történelmi eseményekről tudósító katonarvos, valamint a konfliktusok lélektani, eszmei-társadalmi és politikai összefüggései iránt érdeklődő értelmiségi nézőpontját. A memoárba foglalt írói látásmódnak egyik sajátos vonása, hogy a szerző az argumentálás széles körű lehetőségeivel él – orvosi, lélektani, közéleti és más értelemben is –, és ez alkalmassá teszi arra, hogy módosítsa a történetmondás bizonyos aspektusait, az események értékelésének fontos eszközévé váljon. Ennek a körülménynek a jelentősége elsősorban akkor nő meg igazán a feljegyzésekben, amikor számos olyan nehézséggel szembesül katonarvosként a behívó kézhezvételétől a tényleges katonai frontszolgálat megtapasztalásáig, amelyek a történelmi helyzet etikai-lélektani értelmezésére, a történések következményeinek gondos mérlegelésére készítetik.

Csáth emlékiratainak lehetséges irodalmi párhuzamaként Munk Artúr orvos háborús visszaemlékezései¹ említhetők. Kettejük életpályája közötti érdekes összefonódásra utal, hogy iskolatársak voltak a szabadkai gimnáziumban, és akkortájt Havas Emillel felváltva írták *A repülő Vucsidol* című, folytatásokban megjelent közös regényüket, egy szatirikus, tudományos-fantasztikus elbeszélést. A történet középpontjában egy különleges repülőgépmoделl létrehozása áll, amely akár olyan események előképeként is tekinthető, amely a későbbi háborús konfliktusok létrejöttére is utalhatnak népszerű irodalmi formában. Munk Artúr írói személetére, mint a korai írásaiból is kiténik, inkább a humoros, szatirikus történetmesélés jellemző, Csáthnak viszont több írói érzéke volt a történetekben rejlő groteszk elemek társadalmi jelentéseinek a kibontásához.² A 12. folytatás után a közös alkotómunka véget ért, Csáth és Munk is Budapestre került a pesti orvosi egyetemre. A társszerzőség és a közös szakmai háttér megléte látszólag érdekes megvilágításba helyezi az első világháborús visszaemlékezéseiket is, amelyek között azonban inkább tematikus-egzisztenciális hasonlóság mutatható ki, mintsem konkrét gondolkodásbeli-szemléleti kapcsolat. Csáth feljegyzéseit ugyanis a mozgósítás és a korai háborús benyomások jelképes-allegorikus felidézésén kívül megkülönbözteti a jelenségek szélesebb társadalmi összefüggéseinek a módszeres

¹ MUNK Artúr, *Napló: 1915–1916*, Szabadka, Életjel, 1999.

² Lásd erről BORI Imre, *Munk Artúr és A hinterland* = MUNK Artúr, *A hinterland*, Újvidék, Forum, 1981.

ismertetése, valamint a hangsúlyosan jelen lévő magyarázó-érvelő elbeszélői érdekelt-ség is. Az emlékirat gondolati rétegzettségét a cselekmények körültekintő elbeszélése és Csáth reflexióinak, közéleti megjegyzéseinek a szövegbeli szerepe is jól mutatja. Ebből a szempontból a háborús visszaemlékezés eszmei-gondolkodásbeli összetettsége folytán előhívhatja annak a narratív szempontnak a meglétét, amely a megfontolt érvelésre mint az elbeszélés lehetséges folytatására tekint. Erre az értelmezési lehető-ségre James Phelan amerikai irodalomtörténész is utalt, aki a kommentár és az érvek szerepét a cselekményszöveggel egyenrangú motívumnak így a történet egyik lehetséges jelképes csomópontjának tekinti.³ Ez az értelmezés Csáth háborús emlékiratainak összefüggésében is kiemelt szerepet játszhat, hiszen az előbeszéd megidézése vagy belső monológok feltárása során fontos szempont a közelmúltra nyíló személyes és közösségi látásmódok megjelenítésében.

A Csáth írói felfogására jellemző analitikus érvelésmód kérdésének a megítélését a feljegyzések időrendi sorrendje is nyilvánvalóan befolyásolja. A világháborús memoár szerkesztett változata, amely az *Emlékirataim a nagy évről* címmel⁴ jelent meg önálló kötetben, a kor olyan társadalmi eseményeibe nyújt betekintést, amelyek jól érzékeltetik a háború kezdeti időszakának nem mindennapi lélektani és mentális hatásait. A hadüzenet bejelentése Csáth előpataki orvosi szolgálatának arra az időszá-kára esik, amikor feleségével a fővárostól távol tartózkodnak. A szerzőt ezek a zavaró körülmények nem hátráltatják abban, hogy ne csak személyes reakcióit, a történések közvetlen egzisztenciális következményeit próbálja meg leírni, hanem a konfliktus morális-lélektani hátterét is. Eközben pedig világosan felismerhető azon igyekezete, hogy a meggyőző érvelés eszközeivel, hatásos történeti magyarázataival, tematikusan és jelképesen is értelmezze a még meglehetősen képlékenynek mutakozó jelenségeket.

A lehetséges szerzői szándék rekonstruálásának egyik nehézsége abból adódik, hogy olyan szövegrészek is találhatóak a kéziratban, amelyekről sokáig nem lehetett pontosan megmondani, milyen kapcsolatban állnak egymással. A szöveg helyreállítására irányuló vizsgálatok eredményei nemcsak ezen kérdésekre adhatnak választ, hanem új perspektívát nyithatnak a történetmondás sajátos belső motivációra is. Molnár Eszter Edina filológiai kutatásainak köszönhetően a kézirat párhuzamos helyeinek és ezek jelképes kapcsolatainak vizsgálatával az elbeszélés indítása körüli értelmezői

³ James PHELAN, *Narrative as argument in Atul Gawande's "On washing hands" and "Letting go"* = *Narration as argument*, szerk. Paula OLMOS, Cham, Springer, 2017.

⁴ A kéziratok alapján a két nagyobb részből összeállított kötet nyomtatott kiadása: Csáth Géza, *Emlékirataim a nagy évről. Háborús visszaemlékezések és levelek*, Szeged, Lazi, 2005. A befejezés nélkül maradt szöveg rekonstrukciója továbbra is foglalkoztatja az értelmezőket. Az utóbbi időben például Molnár Eszter Edina kutatásainak köszönhetően a kézirat egyes részei között felismert összefüggések kerültek új megvilágításba, emellett pedig olyan hiányzó részlettel egészült ki a kézirat, amely az 1914-es év első felének eseményeire vonatkozik: Molnár Eszter Edina, *A nagy év: 1914. Csáth Géza emlékiratainak rekonstrukciója*, Irodalomismeret, 2013, 3. sz., 85–94.

dilemmák is más megvilágításba kerülnek.⁵ Az *Emlékiratok* címmel közölt kézirat rész tematikus előkészítését⁶ egy 1913. év végi emlék megidézése jelenti be, amely Csáth feleségének, Jónás Olgának a háborúval kapcsolatos rossz előérzetét eleveníti fel. Ez a szakasz tehát a történet egyik motivikus kiindulópontjaként is felfogható, amely egyáltalán nem számít példa nélkülinek a teljes szöveg ismeretében sem, hiszen Csáth gondolkodásmódjára is jellemző volt a korszellemnek megfelelően a női praktikum elismerése mellett a női megérzés jelentőségének nagyraértékelése.⁷ A háborút előrevetítő jóslat („Meglásd fiam, a jövő évben háború lesz!”) megjelenítésének ideje és társas összefüggései is arra utalnak, hogy ennek a személyes mozzanatnak a jelentősége elsősorban közérzeti, lélektani jellege miatt fontos, hiszen kettejük beszélgetése éppen ezen a ponton ér véget. A háborús közérzet fokozatos előtérbe helyezése nem vonja maga után az utólagos bölcsesség ráerőltetését a cselekményre, inkább eleinte itt arról van szó, hogy az az emlékirat szerzője ösztönös motívumok feltárása után fokozatosan közeledik az egyre inkább tudatosuló közlésekhez.⁸

A háborús környezetrajz szerepét helyezi új összefüggésbe az a körülmény, hogy a memoár darabjainak sorrendjét vizsgáló legújabb értelmezés szerint az *Emlékirataim a nagy évről* című részben mégsem in medias res indítja a visszaemlékezést, hanem rövid előkészítés után tér át a háború bejelentését megelőző időszakra. A szövegek ilyen időrendi átalakításával egyúttal a személyes érintettség mélyülő egzisztenciális dimenziója is némileg más síkba kerül azzal, hogy nagyobb teret enged a személyes reflexió utólagos szerepének. A nyomtatott közlésből kimaradt szövegrész utólagos pótlása, amely Molnár Eszter Edina érdeme, több, a cselekményszöveg szempontjából is lényeges hiányzó motívumsorral egészül ki. A kimaradt textus röviden összefoglalja a fürdőhelyen megszokott kényelmes életformát, amely Csáth előpatoki orvosi szolgálatának első időszakát jellemezte, ugyanakkor már előretal arra a feszült eseménysorra is, amely előttük áll:

Hogy gondolhattam volna el, hogy nemsokára olyan idő sodrába fogunk belekerülni, amikor az ilyen megbocsátható kényelmeskedés csúnya bűnszámba fog menni. Miért? Mert olyan világ lesz, hogy a jó lakással, jó szőnyegekkel és nagyszerű karosszékekkel rendelkező emberek túlnyomó része, megfosztva minden kényelmétől, szabadságától,

⁵ Itt jegyzendő meg, hogy a memoár nyomtatásban megjelent szövege korántsem tekinthető teljesen összefüggőnek a félbehagyott mondatok és a szövegrészek közötti tematikus és kronológiai átfedések miatt. A kézirat közlése azonban közvetve számos olyan kérdést hozott felszínre, amely a szerző választásaiban rejlő motivációs háttérre, az alkalmazott érvkészlet szerepére is ráirányítja a figyelmet.

⁶ Ez a kötetben az *Emlékiratok* című fejezetben található.

⁷ Csáth ennek számos jelét adja az emlékiratban, például, amikor elismerően nyilatkozik a feleségének a frontról küldendő levelek címzésére vonatkozó ötletének hasznosságáról, amelynek folytán nem deríthető ki a feladó pontos kiléte. Lásd CSÁTH, *i. m.*, 86–87.

⁸ Csáth emlékiratainak további egzisztenciális összefüggéseiről lásd még: MOLNÁR Eszter Edina, *Félelem, hit és elköteleződés összefüggései és ellentmondásai. Csáth Géza az első világháborúban = E nagy tivornyán. Tanulmányok 1916 mikrotörténelméről*, szerk. KAPPANYOS András, Bp., MTA, 2017, 17–26.

fürdőszobájától, hideg télben, hóviharban, ázva-fázva, félbeteg, állandó halálveszelemben lesz kénytelen élni.⁹

Jól megfigyelhető az idézet alapján az a szerzői gyakorlat, hogy nem történik meg a későbbi tapasztalatok fényében a korábbi gondtalan lelkiállapot egyértelmű megítélése, hiszen az emlékezés során az emlékirat csak korlátozottan él az utólagos tudás adta lehetőségekkel. Ehelyett úgy tűnik, hogy a szerzői eszköztár egyik olyan eleméről lehet szó ebben az esetben, amely a kontraszthatáson alapul, és a korábbi idilli meg a későbbi zaklatott lelkiállapot közötti feszültséget emeli újabb érzelmi-gondolati szintre. A bizonytalan jövőtől való félelem és a hozzá kapcsolódó erőteljes egzisztenciális szorongás itt különösebb előzmény nélkül, teljesen váratlanul bukkan fel, szemben áll az elbeszélő egyébként nagyon megfontolt, az előtte álló alternatívákat többnyire rendkívül gondosan mérlegelő gondolkodásával. Ezek a momentumok hatásos eszközei lesznek írói kelléktárának, mert a többszöri abba hagyás, folytatás, utólagos pótlás értelmi műveleteinek köszönhetően a szerző számára állandó lehetőséget nyújtanak arra, hogy egymással összehasonlítsa, továbbárnyalja vagy ellenpontozza a történet egyes részelemeit.¹⁰ Értelmező eljárása olyan értelmezői gyakorlatba illeszkedik, amelynek módszerei, technikai Csáth számára a megírás előtt nem állnak még készen, inkább fokozatosan, az írásfolyamat során nyerik el további jelentésüket.

A háború retorikája, avagy hogyan kerüljük el a veszteségeket?

A Csáth-emlékirat egyik fontos elbeszélői vonása, hogy egyszerre avatja be az olvasót a háborús színtérre készülő fiatal értelmiségi író és a váratlan helyzetekre praktikus megoldásokat kiötlő katonatorvos gondolkodásmódjába. A szerző részéről megnyilvánuló szenvedélyes megoldáskeresés az előállt problémákra olyképpen jelenik meg a történetben, hogy az írásgyakorlat szerves része lesz a mentális tevékenység, amely a képzelet lehetőségeit kiterjesztve válik az elbeszélés egyik meghatározó elemévé. Ilyen értelemben az emlékirat nélkülözhetetlen gondolati forrásának tekinthető a megismerésre nyitott képzeleti tevékenység, amely számára azzal a konkrét igénnyel kapcsolódik egybe, hogy a háborús viszonyok között a társadalom és az intézmények hatékony működése továbbra is biztosítható legyen. Csáth felfogására jellemző, hogy eközben lényeges szerepet szán az önálló véleményalkotásnak és az egyéni kezdeményezésnek, a maga személyes szerepét pedig abban látja, hogy a közösség cselekvő tagjaként működjön közre a háborús készültség során felmerülő konfliktusok megoldásában.

Ennek ismeretében érdemes részletesebben is kitérni azokra az embert próbáló eseményekre, amelyekre a háború első évében Csáthnak fel kellett készülnie, és arra is, hogy ehhez a rendkívüli történelmi helyzethez miképpen viszonyult. A háború

⁹ Szó szerinti idézet a hiányzó szövegből Molnár Eszter Edina tanulmánya alapján: MOLNÁR, *A nagy év...*, i. m., 93.

¹⁰ A szövegvizsgálat további eredményeiről lásd *uo.*

személyes hatásainak megközelítése szempontjából indokolt lehet az a feltevés, hogy megvívásának egyik fontos eszköze Csáth nézőpontjából a hadműveletek irányítása mellett az is, hogy milyen közösségi történetek kapcsolódnak a hadi történetekhez, és ezek milyen hatást váltanak ki a kortárs közvéleményben. Köztudott ugyanis, a legújabb kori ütközeteket nemcsak a harctereken vívják, hanem sok szempontból a mindenkori történetek értelmezései is nagymértékben alkalmasak arra, hogy befolyásolják az eseményeket. Ennek a többirányú folyamatnak a középpontjában állnak azok a sokrétű társadalmi ösztönzések, amelyek hatása alól senki sem vonhatja ki magát. Így a közösség tagjai valamilyen módon maguk is részesei lesznek annak a kollektív gyakorlatnak, amelynek hátterében felismerhetők a háború stratégiájához tartozó közlések, a velük szorosan összefüggő különféle retorikai eszközök, érvelésmódok és magyarázatok. Ennek a jelenségkörnek a feltérképezése során érdemes figyelembe venni a háborús közlések befogadása szempontjából a mindenkor meglévő időtényező szerepét is, amely megszabja a háborús történetek meggyőző erejét, további értelmezési lehetőségeit.¹¹ A szerteágazó témával foglalkozó szakirodalom szerint a háborús közlésfolyamatok a megszerzett tapasztalatok, ismeretek szerint módosulnak, alakulnak át. Eközben a konfliktus keletkezésének értelmezése nemcsak a történelmi tényekre épül, hanem a társadalom helyeslésének, jóváhagyásának elnyerésére irányul.¹² A háborús narratíváknak emiatt eleinte kétféle közösségi igényt is ki kell elégíteniük: egyrészt a beavatkozás jogos voltát úgy kell a közvéleménnyel elfogadtatniuk, hogy egyúttal fel kell készíteni az idő során megjelenő új fejleményekre, másrészt olyan közös célra kell irányulniuk, amelynek szerepét osztársadalmi eszményként lehet megjeleníteni. A jelenségegyüttes érvényesülését ugyanakkor megnehezíti, hogy a társadalom legkülönbözőbb szereplőinek érdekeit kell szem előtt tartania a háborús történetek közösségi megosztása során.¹³ Eközben a követendő közösségi elveket, értékeket is meg kell fogalmazni, és jól elmagyarázni, hogy a közvélemény többsége számára könnyen befogadhatók legyenek.

Az említett közlésfolyamatokkal összefüggő gondolati, érzelmi tényezők részben visszaköszönnék Csáth háborús feljegyzéseiben is. A szerző széles körű tájékozottságának megfelelően (amely szépírók és politikusok társadalmi üzeneteire éppúgy kiterjed, mint a háború szervezeti, szakmai kérdéseire) a jelenségeknek többféle eszmei, morális vonatkozását is figyelemmel kíséri. Ehhez járul az a gyakorlatias irányultság, amelynek köszönhetően a háború elméleti kérdéseit az események megtapasztalása során szerzett ismereteivel veti össze. Figyelemre méltó mozzanat például az is, hogy alkalmanként mennyire fontosnak tartja a személyes reflexió, állásfoglalás kinyilvánítását a nagyobb horderejű közéleti kérdésekben. Az elvi dilemmák előtérbe kerülése

¹¹ Tone KVERNBEKK, Ola BØE-HANSEN, *How to win wars: The role of the war narrative. = Narration...*, i. m., 215–234.

¹² *Uo.*, 222.

¹³ *Uo.*, 222–223.

mellett, amelyeket kezdetben számára leginkább Ignótus a háború előestéjén közölt gyújtó hatású írásának¹⁴ személyes elköteleződésre vonatkozó felhívása közvetített, gyakorlati érvelésmódjának alapvető része az is, hogy a háborút ne csak elvont eszmék történelmi lenyomataként, hanem az érintettek életvitelét alapjaiban befolyásoló ösztársadalmi jelenségként írja le. A feljegyzések tanúsága szerint Csáth a háborúra való készülés kezdeti hektikus időszakában is megpróbál néhány olyan erkölcsi alapelvet követni, mint amilyen a társadalmi igazságosság és az egyenlő hozzáférés eszméje. Többnyire nyíltan szóvá teszi, ha esetenként nem megfelelő intézményi vagy viselkedésbeli mintákat fedez fel, így például, amikor a mindinkább általánossá váló indokolatlan áremelések jelenségét elemzi:

Miközben ezeket gondoltam, nem jutott eszembe a legfontosabb, hogy ez a rémes drágaság tulajdonképpen a kapitalizmus terméke, annak a börtje, hogy a fennálló hiányos és rossz törvények módot adnak rá, hogy egyes emberek és embercsoportok rettenetes mennyiségű pénzt harácsoljanak össze, ami lehetetlenné teszi, megakasztja az értékek jó kihasználását, és boldogtalanná teszi a társadalmat. Ezt csak később értettem át világosan. Még aznap délután, amikor az újságokat teljesen kiböngészvén Lloyd George könyvét, a „Haladás és szegénység”-et kezdtem olvasni. De azt már igazán nem gondoltam, hogy íme csak két hónap választ el bennünket attól az időponttól, amikor a világnak, akarva nem akarva, meg kell innia a tehetetlenségének és ostobaságának a levét, amikor keservesen és rettentően meg kell bűnhődni érte, hogy az aranyat oly féktelenül imádta, tisztelte, és nem mert, nem tudott tenni semmit azok ellen, akik azt irdatlan garmadába harácsolták, akik ellopták, eldugták, és elrabolták a dolgozó tömegektől, amelynek szomjúsága, éhsége és elégedetlensége most már mint a száraz puskapor izzott ebben a meleg és villámos nyárban, és várta a szikrát, amely lángba, háborúba robbantsa.¹⁵

Írónk szemléletmódját, természetesen, az eseményekre történő utólagos rálátás nyújtotta perspektíva is formálja, ám abból a szempontból végig következetesnek mutatkozik, hogy a társadalom egészének boldogulását tekinti elérendő célnak és a közösség zökkenőmentes működésének igényével lép fel.

A vágyott társadalomrajz kialakítása szempontjából különösen érdekesek az emlékiratban a háborús megpróbáltatások enyhítésére vonatkozó elképzelései. Ilyen például annak a haditervnek a megléte is, amellyel a háborús áldozatok számát akarja csökkenteni. Ezzel kapcsolatban Csáth idéz egy közkeletű korabeli felfogást: eszerint a hadszíntér természeti adottságait kihasználva kellene körülzárni az ellenséget, amely nem látván más kiutat a helyzetből, kénytelen lenne önként megadni magát. Ennek a feltevésnek a kivitelezhetősége ugyan már a memoár tanúsága szerint is alig néhány hónap elteltével kérdésessé válik, ám úgy tűnik, tartósan foglalkoztatja a kérdés, miként lehetne elkerülni a jelentős veszteségeket. A kéziratban kétszer is megjelennek az erre vonatkozó megjegyzések, először a behívó kézhezvételét követő hosszabb

¹⁴ CSÁTH, *i. m.*, 92. Az újságcikk korabeli forrása: IGNOTUS, *Népsereg*, Világ, 1914. augusztus 5., 1-2.

¹⁵ CSÁTH, *i. m.*, 57.

gondolatmenet elején, utána pedig egy élénk párbeszéd hangsúlyos részeként, az író egyik katonai felettesének előadásában. A motívum többszöri előfordulását minden bizonnyal a Csáth nézőpontjára jellemző moralizáló lélektani megközelítés magyarázza. Az utólag inkább utópisztikusnak tetsző elképzelés forrását ezért abban a humanista felfogásban kell keresni, hogy a háború áldozatainak számát a lehető legnagyobb mértékben kell csökkenteni, ez a közösség legfőbb érdeke: „Ilyennek kontemplálták a háborút a mozgósítás első hetében, amikor az még csak részleges volt. Mint ahogy az ember mindig a kellemesebb és jobb eshetőséget hiszi el szívesebben, még akkor is, ha az nem valószínű.”¹⁶ A magyarázat másik megjelenése az elbeszélés folytatása szempontjából még inkább fontos lesz, miután olyan helyzetben hangzik el, amelyben a haditerv részleteit ismertető parancsnok szavait kommentálja a déli frontra utazó katonaoorvos. Ekkor válik érthetővé, hogy Csáth számára a haditerv egyik irodalmi előzménye Jókai *A jövő század regénye* című alkotása. Megvalósulásának történeti esélyeit ezúttal a szerző annak a tapasztalatnak a birtokában értékeli, amelyet a hadszíntéren szerzett. A saját személyes perspektívának a megléte egyúttal azt is előrevetíti, hogy a háború természetére vonatkozó elképzelések milyen viszonylagosnak tekinthetők az idő múlásával, valamint azt is jól érzékelteti, hogy az emlékiratíró a megnövekedett jelentőségükhöz mérten mérlegeli a jelenségeket átszövő bonyolult lélektani összefüggéseket: „Milyen nevetségesnek és abszurdnak hangzik ez a leírt beszélgetés most, hónapok múlva – olyan hihetőnek és remélhetőnek tűnt fel akkor. Határozottan állíthatom, hogy nem volt Magyarországon intelligens ember, aki az én »jólértésült« útítársamnak a haditervét abszurdumnak vagy lehetetlennek gondolta, és szívesen el ne hitte volna.”¹⁷ Ugyanakkor az is szembe tűnik, hogy említett Jókai-regény bizonyos utópisztikus szemléleti kereti nem veszítik teljesen érvényüket, így például a vele összefüggő államfelfogás mítosza, amely Jókainál is a Monarchia új alakban történő továbbélésével kapcsolódik össze, Csáthnál is fontos viszonyítási keretté válik.¹⁸

A korabeli gondolkodásmódra jellemző párbeszéd, véleménycserék megjelenítése olyan mozzanatokra hívja fel a figyelmet, amelyek további társadalmi összefüggések egyéni megítélésére is alkalmasak lehetnek. Csáth meggyőződésére, belső értékrendszerére világitanak rá visszatérő megjegyzései is, amelyek azoknak a hadköteleseknek a magatartását minősítik, akik valamilyen oknál fogva nem akarnak fegyvert fogni a háború során. Ilyen szempontból lehet tanulságos azon kérdésnek a megítélése is, hogy miért viszonyul némileg másként unokatestvére háborús szolgálat alóli felmentésének híréhez, mint azon személyek helyzetéhez, akik lelkiismereti okok miatt utasítják a sorkatonai szolgálatot. Kosztolányi Dezsőről, aki kiújult betegsége miatt kapott felmentést a harctéri szolgálat alól, például némi rosszállással jegyzi meg:

¹⁶ *Uo.*, 59.

¹⁷ Csáth, *i. m.*, 99.

¹⁸ Lásd erről a Jókai regényére visszavezethető közös eszmetörténeti vonatkozásról: SZILÁGYI Márton, *Amikor betelik az idő. Jókai Mór: A jövő század regénye = Jókai & Jókai*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., L'Harmattan, 2013, 273–284.

„A biztonságban lévő embernek a tettetett szomorúságával, amely alig képes titkolni szerencséje fölötti örömét, mondta el, hogy nem katona, és legalább egyelőre biztonságban van. Esetleg később be fogják hívni népfelkelői irodaszolgálatra, azután elmesélte, hogy micsoda borzasztó hírek keringenek titokban, biztos forrásból tudja, hogy senkinek se szóljunk, ha kedves az életünk.”¹⁹ Némileg más megvilágításba kerül ezek után azoknak a nazarénus vallású hadköteleseknek a története, akiknek az értelmetlen tragédiájáról unokatestvére számol be neki: „Hogy két szerb diákot elfogtak, amint a vasúti összekötő hidat fel akarták robbantani. Egy óra múlva a Terézia laktanya udvarán már végrehajtották az agyonlövétést. Azután, hogy ugyanott nyolc nazarénus katonát végeztek ki, amiért nem akartak fegyvert fogni. – Rémes, hát mért nem osztották be őket az egészségügyi csapatokhoz, hiszen olyan kevés nazarénus van!”²⁰ A helyzetleírás alapján úgy tűnik, Csáth rokona magatartását némi fenntartással fogadja, ám ezt nem hozza tudomására, míg a statárium hírével kapcsolatban úgy foglalt állást unokatestvérevel együtt, ahogy egy modern kori humanistától elvárható, vagyis el tudja képzelni azt is, hogy ezeknek az embereknek a munkáját a háború idején a segítő szolgálatban vegye igénybe az állam.

A katonaoorvos érvei

Az egészségügyi szolgálat szerepének ilyen mértékű felértékelése Csáth emlékiratában meglehetősen újszerű szakmai törekvésnek nevezhető. A szerző sok tekintetben előremutató kezdeményezései olyan korszerű és gyakorlatias gondolkodásmódra utalnak, amelynek akár az egész 20. századi orvoslás számára is lényeges üzenet lehetett. Utólagosan felmérve még akkor is teljesen helytállónak ígérkeztek alapvető érvei, ha derűlátása némileg korainak bizonyult.²¹

Bizonyos vagyok benne, hogy ez volt az utolsó háború, amikor a nemzetek a hadviselésnek ezt a részét mintegy a véletlenre bízva intézték. A jövő háborúiban az egészségügyi szolgálat lesz a legelső. Az lesz a győztes, aki ezt legjobban megoldja. Megfelelő egészségügyi intézkedésekkel nemcsak 2-3x akkora hadsereget lehet nevelni – éspedig oly módon, hogy már az iskolákban, sőt már a születéstől gondjaiba veszi a polgárt a katonaoorvos –, de ugyanezt a hadsereget 2-3x akkora erő kifejtésre lehet képesíteni megfelelő orvosi támogatással.²²

Az értékes felismerések azt követően fogalmazódnak meg, hogy Csáth még a harctérre utazása előtt kénytelen szembesülni azzal a szemlélettel, amely nem tulajdonít elég nagy jelentőséget az egészségügyi szolgálatnak, így a katonai szervezeten belül a kisszámú gyógyító személyzet nem kapja meg a neki kijáró figyelmet. További megjegyzéseiben

¹⁹ CSÁTH, *i. m.*, 75.

²⁰ *Uo.*

²¹ Lásd Atul GAWANDE, *Better: A surgeon's notes on performance*, London, Profile Books, 2008, 52-53.

²² CSÁTH, *i. m.*, 19.

is kiváló érzéssel mutat rá a lényegtelennek tűnő részletekben rejlő emberi értékek rendszerszintű jelentőségére:

Én és a parancsnokom képviseltük az orvosi kart. Az official a számvevőséget, egy szolgálaton kívüli dzsidás hadnagy a katonai parancsnokságot, vagyis a 27 személyből álló legénység és altiszti kar vezénylő parancsnokát. Hogy ez miért szükséges, azt akkor se, de később se értettem meg. S végül ötödik volt egy gyógyszerész, akit accessistának („Herr Accessist”), vagyis járulékos személynek neveztek. (Ezzel az elnevezéssel nyilván azt akarja a hadsereg hangsúlyozni, hogy a patikárost nem tekinti igazán tisztnek és lényeges munkát végző személynek, hanem csak olyan szükséges rossznak, különcnek. Csekélység, de mint később láttam, ez is olyan valami, ami szoros összefüggésben áll a hadsereg ún. szellemével. Ez a szellem volt az, amely az egészségügyi szolgálatot, mint valami mellékeset és elhanyagolható tekintette, persze csak addig, amíg az események rá nem vezették, hogy épp ellenkezőleg, az egyik legfontosabb része a hadseregnek, mert hiszen ez szállítja a hadseregnek a felgyógyult és újra fegyverképes, gyakorlott, kipróbált katonát, azaz a leghatalmasabb fegyvert. Ha ez a szervezet (az egészségügyi) jó, és pontosan működik, akkor a sebesülteknek a 80%-át vissza tudja állítani a frontba, de ha elhanyagolják, nem törődnek vele, 30%-a se jut újra a harcvonalba.)²³

Csáth kivételes előrelátását dicséri, hogy orvos kollégája közel egy évszázaddal később ugyanerre a következtetésre jutott az orvostudomány harctéri szerepével kapcsolatban. Gawande amerikai orvos-író például arra a korántsem mellékes körülményre is kitér, hogy a hatékony orvosi ellátás bevezetésére, amely az azonnali segítség elvét a gyakorlatban is alkalmazni tudja, csak a legújabb amerikai beavatkozás idején nyílt lehetőség a közel-keleti háborúknál. A gyors orvosi beavatkozás megjelenésének köszönhetően csak a 21. században kirobbant legújabb háborús konfliktusok idején nőttek meg jelentősen a sebesültek túlélési esélyei az összecsapások során. Vagyis még nagyon sokáig kellett arra várni, hogy Csáth Géza helyes szakmai meglátásai a harctéri gyakorlatban is érvényesüljenek.

Az emlékirat műfaji jellemzőinél fogva érdekes történelmi jelenségekre, eseményekre épül, amelyeket a szerző a maga világnézeti elkötelezettsége, értékítélete és szakmai háttere alapján értelmezi.²⁴ A naplók bejegyzéseivel összehasonlítva, amelyek általában néhány rövidebb észrevételre korlátozódtak, és többnyire Csáth számára csak emlékeztető jellegűek voltak, az emlékiratok szerkesztettsége ettől különbözött. „Míg az elsőben a közel egyidejű események személyes szempontok szerinti válogatása és rögzítése – itt egyebek mellett a későbbi hasznosíthatóság – a meghatározó, addig a másodikban az események felidézését akár háttérbe is szoríthatja azok visszatekintő és az elmúlt hónapok távlatából való megítélése és kommentálása.”²⁵ A memoár többnyire személyes élményeket, tapasztalatokat közvetít, de fontos műfaji jellegzetessége még

²³ CSÁTH, *i. m.*, 72–73.

²⁴ Lásd a műfaji kontextusról bővebben: *Irodalmi fogalmak lexikona*, Bp., Korona, 1998, 119.

²⁵ SZAJBÉLY Mihály, *Csáth Géza élete és munkái. Régimódi monográfia*, Bp., Magvető, 2019, 415.

az is, hogy körültekintően próbál meg reflektálni korának társadalmi jelenségeire, közéleti eseményeire.²⁶ „A kép, amelyet Csáth önmagáról memoárjainak olvasója számára kialakít, a józan és megfontoltan gondolkodó, frissen házasodott, boldog és ambiciózus fiatalember (orvos-író) képe [...]”²⁷ A személyes és a közösségi nézőpont szoros összetartozása Csáth emlékiratában is megjelenik, és a közöttük kialakuló egyensúlyra törekvés alapján kijelenthető, hogy elválaszthatatlanok egymástól a szubjektív, illetve szakmai állásfoglalás és a vele összefüggő társadalmi szempontok. Az orvos író fel-tűnően foglalkoztatják a közvetlen környezetében tapasztalt jelenségek társadalmi összefüggései és ezek következményei a közösség tagjaira. A rá jellemző problémalátással találkozunk akkor is, amikor saját szakmai benyomásai alapján mond véleményt: „A világháború rémes arányaihoz és borzalmas eseményeihez képest igen jelentéktelen és csekély dolog egy tanársegéd sorsa, de íme látjuk, itt is érvényesül a törvény, hogy a háború minden apró eseményét ott látjuk determinálva már a békében fennálló körülményekben és állapotokban.”²⁸ Csáth társas reflexiói több szempontból is olyan önálló tanulási folyamatba illeszkednek, amelynek során a szerző egy-egy jelenséghez fűződő megjegyzéseit néha többször is papírra veti, hogy a meglátásait szélesebb kontextusba helyezze. Jól kirajzolódik ezekből a gondolatmeneteiből az a szándéka az elbeszélőnek, hogy a társas érintkezést nehezítő körülményeket ne csak leíró módon közelítse meg, hanem az olyan lehetséges tevékenységek körét is felvázolja, amellyel szerinte több fölösleges kellemetlenség és félreértés is megelőzhető lenne.

Kitűnő gyakorlati érzékét több alkalommal, így az egészségügyi ellátmány hiányosságának bemutatásakor is meggyőzően bizonyítja. Az alábbi jelenetsor egyaránt jól példázza szakmai körültekintését és bölcs előrelátó képességét:

Lementünk a kórház pincéjébe. Itt egy százados vezetése alatt már nagyban folyt a csomagolás. Lepedőket, takarókat varrtak össze nagy tömbökbe, kosarakat töltöttek meg kötszerekkel, pólyákkal, nyolc v. tíz kosárban carbidot láttam, a rögtönzött acetylenvilágításhoz. Meglepetésemre a kosarat csak papírral bélelték ki. Figyelmeztettem a főnökömet, hogy ily módon a carbid az első esőtől használhatatlanná válik. – Hagyjuk csak – mondotta kézlegyintéssel –, rendben lesz minden. Es wird gehen!²⁹

Az orvos észrevételéhez fűzött néhány szavas előljárói válaszból kiderül, hogy gyakorlatilag még a hivatásos katonai állomány sincs felkészülve azokra a váratlan helyzetekre, amelyek a fronton a sebesülteket ellátó személyzetre várnak. Az ellátás során felmerülő

²⁶ A műfaji alkotóelem szerepéről lásd Sidone SMITH, Julie WATSON, *Reading autobiography. A guide to interpreting life narratives*, Mineapolis–London, Minesota Press, 11–12.

²⁷ SZAJBÉLY, *i. m.*, 415.

²⁸ CSÁTH, *i. m.*, 97–98.

²⁹ *Uo.*, 68. A néhány szavas német nyelvű választ, amely azt jelenti, hogy minden jól van így, megy ez majd, Csáth környezetének jellemzésére is felhasználja. A memoárban olvasható idegen nyelvű műszavak használata arra is rávilágít, hogy sokszor nem a helyzetnek megfelelően vagy nem eléggé áttekinthetően történik az előírások gyakorlati alkalmazása a katonák számára.

nehézségeket lekicsinylő és az egészségügyi kihívások nagyságát relativizáló magatartás ezért igencsak megnehezíti a probléma tudomásul vételét. Az érvek helytállóságát majd csak a közös tapasztalat igazolja vissza, így ennek igazi jelentőségét csak később ismerik fel a frontszolgálat idején:

A szép, napos idő hamarosan borultra, majd csepergősre változott. Most derült ki a kórház felszerelésének egy lényeges hiánya. Nem voltak ponyváink. Se a mi holminkhoz, se a kocsik felszereléséhez nem volt az előírásban ponyva. Pedig ez kellett okvetlenül. – Mert ha a sok lepedő, kötszer, szőrtakaró teleszívja magát vízzel – soha többé vagy legalább hosszú ideig nem lehet használni egyiket se. Indítványoztam, hogy vegyünk haladéktalanul ponyvát, vágjuk fel, és takarjuk be a kocsikat. Parancsnokom azonban nem válaszolt.³⁰

Csáth nemcsak bírálja a visszás jelenségeket, hanem rendszerint azt is őszintén megmondja, milyen gyakorlati megoldást javasol az előállt váratlan helyzetekre. Elengedhetetlennek tartja például, hogy az állam jobban segítse a bevonuló katonákat. Elméleti és gyakorlati téren is hozzájáruljon megfelelő felkészítésükhöz, és jó előre tudassa velük, milyen kötelezettségek, tennivalók várnak rájuk a hadsereg soraiban.³¹ Kiemeli azt is, hogy számottevő gondot okoz a sorozásra vonatkozó jogszabályok, törvények nem megfelelő ismerete az újoncok körében, jöllehet az is a hatóságok feladata volna, hogy egyszerűen összefoglalja a legfontosabb előírásokat a közvélemény számára. Ez ugyanis jelentősen hozzájárulna a felmerülő nehézségek még időben való megoldhatóságához. Az emlékiratíró rendkívül találó megjegyzései szerves részei lesznek a pontos helyzetleírásoknak, konkrét tanulságokkal szolgálnak, amelyeknek hosszú távú kedvező hatásai lehetnének. Ilyennek tekinthető például az a jogos elvárása is, hogy a hatóságok ne gördítsenek további adminisztratív akadályokat a hatékony működés és az előremutató egyéni kezdeményezések elé.³²

A konfliktusok megoldása érdekében gyakran találkozunk olyan érvelésmóddal Csáth feljegyzéseiben, amely a *mi lenne, ha*, illetve a *mi lett volna, ha*³³ gondolkodási minta alapján kísérli meg újraértelmezni az eseményeket. A maga átfogó személyes és szakmai érdeklődésének megfelelően Csáth gondosan mérlegeli a történéseket, eközben fontos gondolati kitérőket tesz, amelyek során rávilágít az életmódbeli, magatartásbeli szerepek nem elhanyagolható funkciójára a történelmi folyamatok alakulásában. Ezt erősíti meg egyik jellemző észrevétele arról, hogy mi lehet

³⁰ *Uo.*, 114.

³¹ Lásd erről *uo.*, 74.

³² *Uo.*, 73.

³³ A *mi lenne / mi lett volna* típusú kérdések gyakorlati jelentőségéről a múlt értékelésében: Tim DE MEY, Erik WEBER, *Explanation and thought experiment in history*, History and Theory, 2003, 2. sz., 28–38. Csáth emlékiratainak értelmezése szempontjából is fontos lehet a szerzőknek az a megközelítésmódja, hogy a múlt eseményeinek, lehetséges társadalmi összefüggéseinek feltárása során nagy szerepe lehet ennek a történelmi jelenségnek.

az előzménye annak a helyzetnek, amelyet a délvidéki frontszolgálata alatt tapasztalt, és mik az okai a szerb–magyar együttélés egyre sokasodó problémáinak. Nem előzmények nélküli, hogy Csáth beszámolóját ezúttal is a kompromisszumokra hajló megoldáskeresés jellemzi. Miközben a délvidéki szerb lakosság magyarokkal szembeni feltűnő idegenkedésének, ellenszenvének történelmi okaira próbál rámutatni, ennek ellenpontjaként egy másik, sokkal harmonikusabb társadalmi együttélés képét is felrajzolja, azokra a kínálkozó lehetőségekre is kitér, amelyek azt a múltban jótékonyan előkészíthették volna:

Íme a kényelmes, jóhiszemű, ostoba magyar hatóságok, akik semmivel nem törődnek, és azt képzelik, hogy mert ők nem haragszanak a rácokra, azok sem haragszanak rájuk. A fantázia és az előrelátás hiánya. Azaz egyszerűen a fantáziahiány. Az ész képtelen olyan kapcsolatokat, kombinációkat felállítani, amelyeket közvetlenül nem észlel, holott az adott tényekben mint a jövő lehetőségei: igenis adva vannak. Hiába, hiába, mi nem tanulunk, nem okulunk. Ha már nem csináltunk szabadelvű, békítő nemzetiségi politikát, és a szerbekkel vámháborút kezdtünk saját érdekeink ellenére (néhány gazdag mágnás kedvéért és pressiójára), legalább számoltunk volna vele, de hogy halálos ellenségeket szereztünk, és eszerint éltünk és rendezkedtünk volna be. De mi angyali ostobasággal ültünk a helyünkön, mintha nem tudnánk megérteni, hogy ha valakit megrabolunk és szegénységbe taszítunk, az haragszik ránk és ellenségének tekint bennünket. (...) Azt hittük nyilván, hogy ha mi nyugodtan, szó nélkül tudjuk tűrni a zsákmányolást és az elnyomatást: bizonyára mások is így vannak vele. Most látnunk kell, hogy nincs így.³⁴

A lényegre szorítókozó környezetrajz és a történelmi motívumok hangsúlyos szerepe mellett, amelyek Csáth hatásos eszközei közé tartoznak az emlékiratban, érdemes kitérni arra a fenti megjegyzésre is, amely a képzelet szerepét emeli ki. A fantáziának nevezett fogalom a szerző számára ugyanis kiemelkedő jelentőségre tesz szert nemcsak a jelen problémáinak megoldásában, hanem a múlt és még inkább a közeljövő tekintetében is. Feltűnő például az a gesztusa, amellyel az előrelátás és az előretervezés képességét is olyan kreatív, cselekvő szemlélettel kapcsolja egybe, amelynek köszönhetően a jövőben kínálkozó lehetőségek is sokkal könnyebben felfoghatók, elérhetők. De a konfliktusokra irányuló megoldáskeresés kudarcait is Csáth számára ez a körülmény, vagyis a fantáziahiány magyarázza. Emellett a közéleti kérdések és a szakmai jellegű gyakorlati problémák megoldásában is fontos szerep játszik. Erre utaló megjegyzéseit úgy is felfoghatjuk, hogy a képzelet jellegzetes működése során gyakran feltevések, hipotetikus gondolatkísérlet alakját öltik. Ezen körülményre hívja fel a figyelmet az a narratológiai tanulmány is, amely olyan, egymástól viszonylag távol eső beszédmódokra is kiterjeszti a fantázia hatókörét, mint az egészségügyi vagy a közéleti témájú írások. A képzelet tevékenységének köszönhetően, ahogy erre Csáth is többször utal, különféle történelmi felvetések, elképzelések, állíthatók szembe egymással, illetve számos olyan gondolatnak lehetnek a kiindulópontjai, amelyek újfajta

³⁴ CSÁTH, *i. m.*, 112.

értelmezési és cselekvési lehetőséget rejtenek.³⁵ A képzelőerő használati köre ugyan meglehetősen gazdag és széles körű, ám alapvetően olyan friss szemléletmódra utal, amely alkalmas arra, hogy új érveket hozzon felszínre, és ennek megfelelően alkotó módon tudja befolyásolni az eseményeket. Arra a felvetésre, mi lehetett a célja a fantázia szerepének kiemelésével, lehetséges magyarázatként merül fel, hogy a hozzá fűzött utólagos kommentár, értékelő megjegyzés segítségével a szerző a maga számára tisztázzon bizonyos elvi kérdéseket a kialakult történelmi helyzetben.³⁶ Ennek a kellékei lehetnek a már említett feltevések, jövőbeli projekciók és negatív történések elkerülésére vonatkozó, hatásosnak vélt forgatókönyvek. Látható igyekezete ellenére jól látszik a megjegyzésekből, hogy személyes meggyőződése ellenére egyelőre nem tudja megfelelően érvényesíteni a maga korszerű szemléletét és egyszerűen befogadhatóvá tenni a gondolatait, mert környezete még nem tulajdonított kellő fontosságot az egészségügyi kérdéseknek.

Ennek a szerző szándékával ellentétes körülménynek az átfogó értelmezése azért nem végezhető el kellőképpen, mert Csáth katonaorvosi szolgálatának alakulásáról nincs elég információ, hiszen a nyomtatásban megjelent emlékirat mindössze egy rövid időszak eseményeit ismerteti, és abból is elsősorban azokra a mozzanatokra korlátozódik, amelyek az íróval a délvidéki harctérre való megérkezése előtt történtek. Így hiányoznak belőle a reflexiók,³⁷ amelyek a gyógyító munkája során szerzett tapasztalatait mutatnák be. Az értelmezés szempontjából meghatározó körülmény, hogy kötetében közölt feljegyzései egy olyan történnel érnek véget, amely bizonyára újabb bizonyítéka lehetne kiváló szervezőképességének. Az utolsó kéziratbeli epizód közvetlen előzményének tekinthetők azok az észrevételei a katonai utánpótlás megszervezéséről, a feladatok észszerűsítéséről, amelyeket akkor még értetlenség fogadott előjárói részéről. Ennek a magyarázata Csáth értelmezésében a túlzott magabiztosság és az egyéni kezdeményezés jelentőségének figyelmen kívül hagyása. Az események pontos megítélését megnehezíti, hogy annál a jelenetsornál, ahol Csáthnak végre lenne lehetősége feljebbvalói nélkül, pusztán a maga tehetségére hagyatkozva vizet szerezni társaival, félbemarad, a történet pedig az előzmények érdekes fejleményeket vetítenek előre.³⁸ Csupán annyi derül ki a rögtönzött akcióról, hogy néhány másodperces mintaszerű felkészülés után, amelyet az orvos saját maga vezényelt le, sorra vizsgálják át a házakat az elnéptelenedett szerb faluban, mígnem az egyikben rátalálnak a házigazdára. Csáth beszélni próbál vele, de mint kiderül, az nem tud egy szót sem

³⁵ Henrik Skov NIELSEN, James PHELAN, Richard WALSH, *Ten thesis about fictionality*, Narrative, 2015, 1. sz., 61–73.

³⁶ *Uo.*, 64.

³⁷ Erről egyébként az író kiterjedt levelezéséből lehet tudomásunk, ez azonban a szövegek elszigeteltsége és helyzethez kötöttsége miatt nem jelent a téma szempontjából megfelelő támpontot. További jellemzője a levélváltásoknak, hogy Csáth a hadszíntéren szerzett benyomásokat értékelő megjegyzései érthető okokból, valószínűleg a kötelező elővigyázatosság miatt is eléggé visszafogottak maradtak.

³⁸ Csáth, *i. m.*, 120.

az idegenek nyelvén, ezért ezúttal is nagy szüksége lesz némi találékonyságra, hogy szót értsenek egymással. Ott van nála az újvidéki vasútállomáson vásárolt nyelvkönyv, amelyből szerbül felolvassa az erre a célra készült példamondatot, amellyel a köszönés után vizet tud kérni a helyiektől. Ennél a feszült jelenetnél ér véget a kézirat, így nem tudjuk meg, miként folytatódik a párbeszéd. Mivel az ehhez hasonló értékes harctéri tapasztalatoknak a tanulságai nem ismertek, nem tudhatjuk meg azt sem, hogy ennek a találkozásnak ezt követően volt-e valamilyen hatása rá. Itt még mindenesetre úgy tűnik, hogy látszólag teljesen kézben tartja az eseményeket, de a befejezetlenül maradt kéziratból nem kapunk kielégítő választ, ez később mennyire sikerült neki. A meglévő szöveghiány ellenére is indokoltnak tűnik az a megállapítás, hogy a közösségi értelemben elkötelezett, jó történeti érzékkel megírt emlékirat számos lehetőséget nyújt az elbeszélői magatartás továbbgondolására, ami Csáthról töredékes önéletrajza alapján némileg leegyszerűsítően kialakult, és így azok a személyes vonásai is láthatókká válnak, amelyek a közösségi célok érdekében tenni akaró orvos-író állítják elének.